

Dr. Valter Ilona

Miről vall a Bebekek Bódva-parti temploma?

A Magyar Televízió október 15-én vetíti a tornaszentandrásai műemlék templomról szóló filmet. A tévé munkatársai végigkövették az épület műemléki helyreállításának folyamatát a régészeti feltárástól a restaurátorok munkájáig. Ez az épület nem mindennapi műemlékünk. Építészettörténeti érdekessége az, hogy ikerszentélyes román kori része egyedülálló Magyarországon! S a benne elvégzett régészeti kutatás jó néhány adattal hozzájárult a Bódva-völgy Árpád-kori betelepüléséről való ismereteinkhez. Ezenkívül a feltárás nyomán értékes Anjou-kori freskók kerültek napvilágra. Értékelésük és az ikerszentélyes templom eredetének izgalmas nyomozáshoz hasonlító kutatása egy sereg művészettörténeti problémát vetett föl – ezeket ismereti a kutató régész írása.

A Bódva völgyében, Borsod megye (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, a szerk.) északi részén, a magyar-csehszlovák határ közelében van Tornaszentandrás. A Bódva-völgynek a honfoglalás előtti településtörténetéről nagyon keveset tudunk. III. Béla király krónikása, Anonymus a magyarok bejövetele előtt lakottnak tüntette föl e földet, ezt írván a honfoglalókról: „... kiküldték erős csapat élén Böngér fiát, Borsot, hogy szemlélje meg az ország határait, továbbá gyeprü akadályokkal erősítse meg egészen a Tátra hegységig... Bors a Boldva vize mellett várat épített, összeszedte túsul a lakosok fiait... és felállította a mezsgyékét a Tátra hegyein...” Ezt az állítást megerősíti, hogy a területen sok volt a szláv helynév. Így az alacsony hegyvidéken szláv lakosságot találhattak a magyarok, akik

kezdetben a mai Edelény határában állt borsodi földvárnál sokkal tovább nem jutottak fel a Bódva-völgyben, pontosabban ott nem települtek meg állandóan. Tehát az attól északra húzódó egész terület – így a hajdani Torna megye is – mint megszállatlan gyepükön túli vidék került az uralkodó kezére.

Az egykori idők képét a hézagos adatokból lehet hiányos mozaikként összerakni. A XI–XII. században vastermelés folyt e területen. Ott a mai Észak-Borsodhoz tartozó egykori vasvidéken egészen korai időkből maradtak fenn kohászati emlékek. A kialakuló magyar államszervezet magának szerezte meg a vastermelés ellenőrzésének jogát. A régészeti feltárások tanúsága szerint e korai vaskohászat ott a XII. század végén szűnt meg, amikor a tornai erdőispánság kialakult.

A királyi erdőispánságok egyébként a gyér lakosságú, de vadban gazdag királyi erdőségeket kormányozták, központjai a királyok tartózkodási helyéül szolgáló udvarházak voltak, s mellettük a XIII. század közepére többnyire várak is épültek. A tornai erdőispánság neve 1198-ban tűnik fel oklevélben. Ez a gömör-szepesi királyi erdőségeket – az úgynevezett Fekete erdőt – kormányozta, s központja az akkor Borsod megyéhez tartozó Tornán volt. Az erdőispánságok felügyelete alá különféle szolgálatokat végző falvak tartoztak. Ezek emlékét foglalkozást jelentő helyneveink őrizték meg (Ardó, Daróc, Kovácsi).

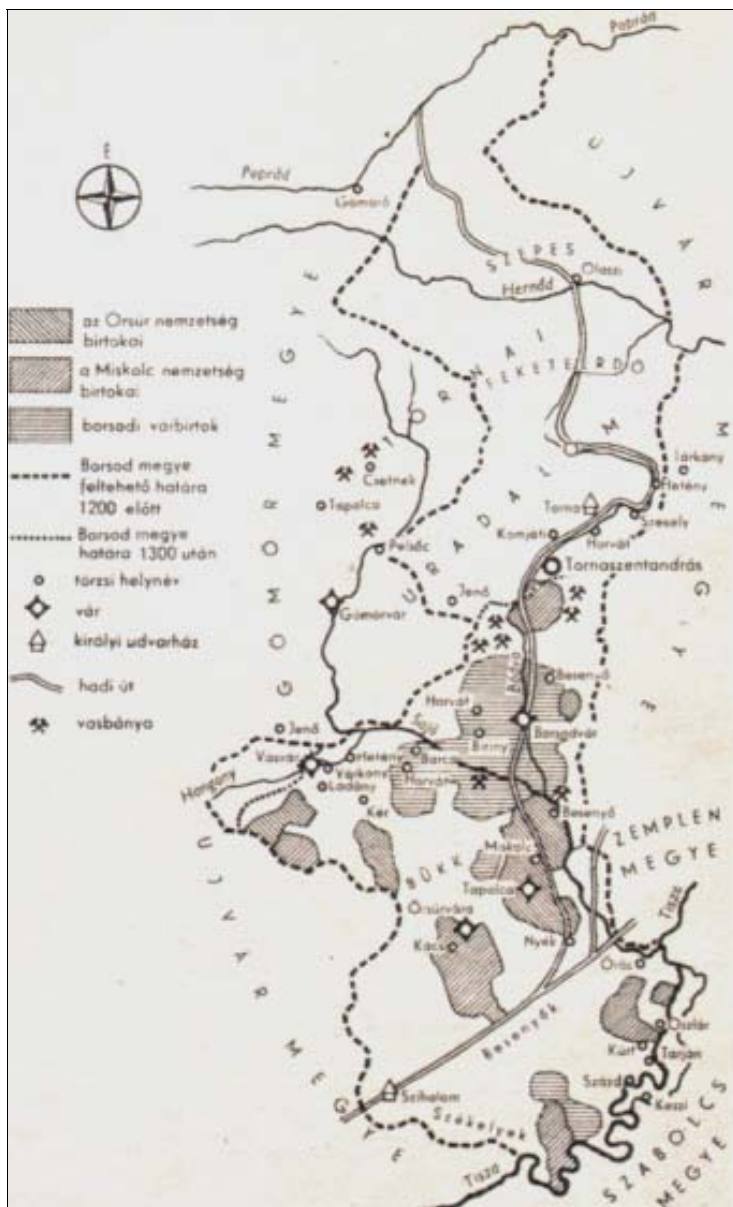
A község keletkezése

Szentandrás falu is – miként a környék többi települése – a tornai erdőispánság megszervezésével jött létre a XII–XIII. század fordulóján. Nevét temploma védőszentjéről, Szent András

apostolról kapta. A tornai erdőispánsághoz tartozó királyi birtok volt, s első okleveles említését 1283-ból ismerjük.

A vidék életében a Bebek család országos szerepre emelkedése hozott változást. A hatalmas gömöri és tornai birtokokkal rendelkező Bebek család az 1320–1330-as években már kezében tartotta az egyre szaporodó, országos fontosságú bányatelepeket és vaskohókat. A család tagjai – országos tisztségeket viselő személyiségek – birtokaikat állandóan növelték, s a XIV. század közepén az addig királyi tulajdonban levő Szentandrás falut is megszerezték. 1388-ban már a Bebek-birtokok egyik központja volt Szentandrás, ott székelt Bebek Detre nádornak a tiszttartója. 1410 táján a család birtokába került a szádvári vár is, és körülötte kialakították a szádvári uradalmat. Ezután hosszú századokig e vár uradalmához tartozott Szentandrás falu is. Ennek az idő tájt, egy összeírás szerint húsz portája volt.

Buda 1541. évi eleste után a török az ország északi részeit is fenyegette. A XVI–XVII. század folyamán szinte minden évben végigportyázták a hatvani, a füleki, később az egri törökök a Bódva völgyét, s a falvakat felégették, a lakosokat elhurcolták. Szentandrás környékét sem kímélték. Így a feljegyzések szerint 1576-ban elpusztították. 1577-ben is azt jegyezték föl, hogy a Szádvárhoz tartozó „Szent-András Kowacsi pusztá falu hell”. Nem tudjuk, hogy kiheverte-e ezt a pusztítást, a XVII. századi források alig beszélnek róla. Szádvárat a császári seregek robbantották fel 1686-ban, s a lerombolt várhoz tartozó, jórészt néptelen falvakból álló uradalmat az Esterházy-család kapta meg. Ők kezdték a falvakat újra betelepíteni a XVIII. század elején. Szentandrásra 1738-ban érkeztek új lakók. Ma mintegy hatszázan élnek a községben – részint földművelésből, részint a közeli bányákból.

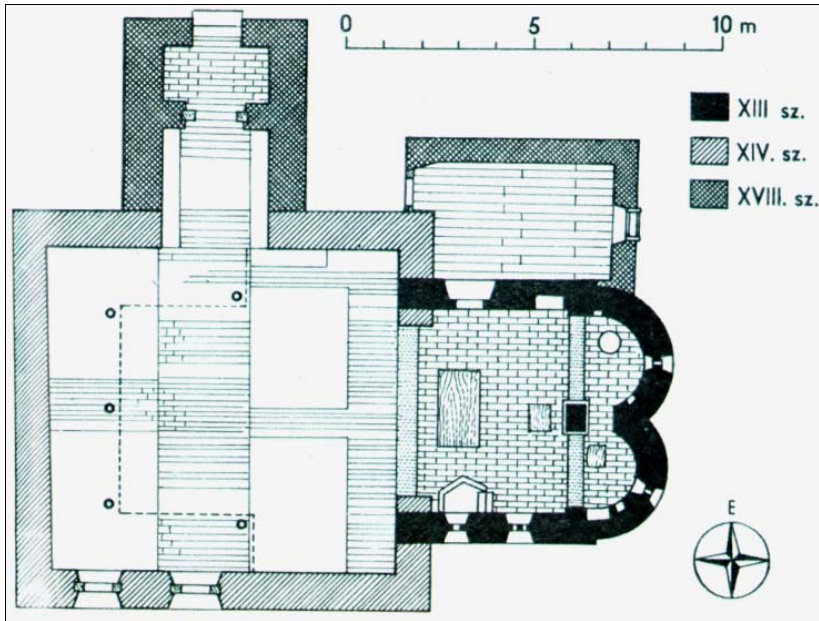

Borsod megye a X-XIII. században (Györffy György nyomán).

Szentandrás temploma

A szentandrási templom festői környezetben, a Bódva folyó bal partján emelkedő dombon áll. A templomdombot északon a falu öleli körül, nyugaton az Esztramos-hegy magasodik, kelet felé a tornai hegyeket láthatjuk a tornai várral, a falu mögött pedig a tornanádaskai hegyek keretezik a domb lábánál kitáruló Bódva völgyét.

E templom sajátos épülete alaprajzilag is elkülöníthető két részből áll. Keleti része – a mai szentély – voltaképpen egy korábbi román kori templom. Ehhez kapcsolódik a nyugati oldalon egy négyszögletű gótikus hajó.

A templom alaprajza az építési szakaszokkal.

A román kori szentélyrész épült legkorábban: ez voltaképpen a román kori templom, amelynek sajátos formáját a két egyforma nagyságú félköríves szentélyrész adja, közöttük egy pilléren nyugvó íves átjáróval. E fél kupolaboltozatú szentélyeket a keleti oldalon egy-egy, a hajót a déli oldalon két félköríves ablak világította meg. A bejárat a nyugati oldalon nyílt. 1976 őszén a falkép-restaurátorok ebben a román kori templomban a XIII. század elejére keltezhető falkép-töredékeket találtak: közepeken, a két szentélyt elválasztó pilléren STEPHAN REGIS CP feliratú királyfejet, a déli szentélyfülkében egy püspökalkot, s a szentélyek fölötti keleti oromfalon egy Utolsó ítélet jelenetet – ennek az alakjai azonban csak derékmagasságig maradtak meg. Az ablakok nagyságából ítélve tehát az oromfal – s következőképpen a hajó többi fala is – eredetileg jóval magasabb volt.

Amikor a román templomot átalakították, a szintjét is lesüllyesztették 50 cm-rel. Ezért nem találhattuk meg a szentélyhez tartozó oltár (vagy oltárok) alapját. Az oklevelekből tudjuk, hogy e vidék – mint írtuk – a tornai erdőispánság megszervezése (1198) után népesült be állandó falvakkal. Ekkor épültek az első templomok is a tornai vár körül. A régészeti feltárás szintén ezt a kelteztést erősítette meg. A román templomhoz tartozó temető sírjai XIII. század eleji leletanyagot tartalmazó rétegben feküdtek. A korai templomot díszítő freskók szintén arra a korra vallanak. Mindezek alapján meglehetősen biztonságosan mondhatjuk, hogy az ikerszentélyes román kori templom a XIII. század legelején épült.

A tornaszentandrási római katolikus templom. (Fotó: Mészáros Csaba)

De vajon honnan származik a ritka alaprajzi elrendezés?

Ikerszentélyes templomok – ha nem is nagy számban – Kisásziától Franciaországig előfordulnak. A tornaszentandrási-hoz hasonló alaprajzú kétszentélyes, egyetlen hajótérből álló templomokat azonban csak Közép-Európában találunk. Közülük az egyik legkorábbi német területen Solnhofen temploma, ahol a településnek nevet adó Sola nevű szerzetes telepedett le 762 táján, majd bencés kolostor épült. A svájci Bodentó félszigetén levő Reichenau Mittelzell nevű bencés apátságában 816-ben szentelték fel az új bazilikát, amelynek szentélye két félköríves apszisban (a szentélyt lezáró rész) záródott. Az észak-itáliai Mendrisio helység plébániatemplomában a VIII. században épült ikerszentélyes apszist tártak fel, a közelében található Mezocco plébániatemplomában pedig X-XI. századit.

Frank sajátosság

Ezek a szerzetesi és plébániatemplomok közel vannak egymáshoz olyan területen, ahol a VII-VIII. században frank fennhatóság alatt germán törzsek éltek. Ők abban az időben vették fel a keresztiséget. 771-től Nagy Károly uralkodott a frankok felett, s negyvenhat évi szívós munkával megeremtette a Karolingok világbirodalmát, melybe Franciaországtól Pannóniáig Egész Európa beletartozott. A Karoling birodalom támaszt talált a megerősödött egyházban, ám nagyságát, hatalmát minden téren igyekezett kifejezni. Az újabb egyháztörténeti kutatások szerint az ikerszentélyes templomtípus határozottan Karoling-sajátosság Európában, s a Karolingok birodalmi eszményének a sajátosra, különlegesre való törekvésével magyarázható.

Ikerszentélyes templomok Európában.

Ezt az „építészeti divatot” a német-római császárság is örökölte. Ott nagyon sokáig tovább élt az ikerszentélyes templomforma – a legtovább Ausztria, Tirol és Salzburg tartományai-ban s a hozzájuk közeli Merán környékén. A térrendezésnek ezt az alapelvét egyébként ott a gótikus építészet is átvette: hatalmas méretű kétszentélyes, több hajós templomok épültek az osztrák-tiroli területen a XV-XVI. században.

De hogy került ez az alaprajzi forma Tornaszentandrásra?

III. Béla királyunk előnyös házasságok kötésével is igyekezett biztosítani fiai jövőjét. Így Endre fiát Gertrudisszal, Bertold andechsi gróf leányával jegyezte el. Az andechsiek Németország leggazdagabb főurai közé tartoztak: elnyerték az isztriai örgrófságot, a horvát-dalmát fejedelemséget és a meráni hercegséget is. Endre (vagy András) és Gertrudis 1200-1203 között kötött házasságot. Gertrudis fényes kísérettel érkezett Magyarországra, s mint a Bánk bán nyomán köztudomású, bőven osztogatta a birtokokat híveinek. Ifjúkori nevelője Adolf volt, a későbbi szepesi prépost. Ez érdemeiért jutalmul 1209-ben nagy birtokot kapott II. Endrétől a Szepességben, a Poprád vize mellett. E birtok korábban a királyné testvéréé, a bambergi püspöké volt. S minthogy a Szepesség a XIII. század elején a tornai erdőispánsághoz tartozott, közeli kapcsolat lehetett a szepességi birtok és a tornai vár között. Így lehetséges, hogy a tornai vár mellett a XIII. század elején megtelepedett falunak Szent András tiszteletére szentelt templomát a Szepességben megtelepedő merániak, tiroliak hatására építették fel egy Meránban, Tirolban szokásos alaprajz szerint. Így alakult ki a ma is látható, két félköríves szentélyrésszel záruló, lépcsőzetes épület.

A freskók

Az ikerszentélyes román templomot a XIV. század közepén bővítették nyugati irányban a gótikus hajóval. Ekkor a román

szintet lesüllyesztették, új oltárokat helyeztek el benne. Az új hajó nyugati végében karzat emelkedett, a déli oldalon nyílt a gótikus főbejáró. A diadalívet és a gótikus hajót is falképekkel díszítették. E falképekre ugyancsak a falkutatás során találtunk rá. Németh Gábor, Illés János és Szentesi Rozália gondos munkája tárta fel és restaurálta őket.

A Szent Kereszt megtalálása (freskórészlet).

Ezek a töredékesen megmaradt falképek képciklust alkotnak. A királyokat, szenteket e képeken is azokról a jellegzetes tárgyakról lehet felismerni, amelyekkel általában ábrázolták őket.

Így a diadalív északi oldalán Szent László mellképét ismerhetjük fel, a déli oldalon Szent Istvánt, kezében a jogarral és az országalmával. Fölöttük három-három próféta, legfelül Isten Báránya látszik díszes keretben. A diadalív déli oldala melletti hajófalon az Angyali üdvözlet látható, mellette Szűz Mária Szent Józseffel és a gyermek Jézussal, alattuk pedig az egyik legépebben megmaradt kép, a Szent Kereszt megtalálásának jelenete. Ezen Krisztus keresztjét Szent Ilona és Konstantin császár fogja közre, s előttük a templom kegyura – a Bebek család egyik tagja – térdel...

Folytathatnánk a felsorolást, de nem ez a célunk. A XIV. század közepének – Anjou- királyaink korának – udvari viseletébe öltöztetett alakok magas művészi színvonalat képviselő mesterek vagy mestereknek a kezére vallanak. Az óriási birtokokból és bányatelepekből meggazdagodott Bebek családnak a királyi udvarban élő, országos tisztségeket viselő tagjai bányatelepeik, falvaik templomait – Pelsőc (Plešivec), Ochtina, Rákos (Rakoš), Csetnek (Štítinik) – itáliai tanultságú mesterekkel festették ki. Az egyik birtokközpontjuknak számító Szentandrás falu általuk megnagyobbított templomát szintén ezekkel a mesterekkel festették ki. A királyi udvar hatása tükröződik abban is, hogy a képek között meglepően sok a királyábrázolás.

Újjáépítés – helyreállítás

A törökök 1576-ban felégették a falut. A lakosok elmenekültek, a templom romosan állott mintegy 150 évig. A törökök a gótikus freskók alakjainak arcát kikaparták, mert az iszlám vallás nem tűri az emberábrázolást.

A visszatelepített falu lakói 1740-ben újjáépítették a templomot. A lepusztult falakat kijavították, a templom táblás fennyezetet és zsindeletet kapott, a sekrestyét újjáépítették, az északi oldalra szélfogós bejárat került. Három barokk oltár volt a templomban. Közülük a legépebben megmaradt, legérté-

kesebb Mária-oltárt, amely a hagyomány szerint a szádvári várból került oda, most a helyreállítás során restaurálták a kedves barokk Mária-szoborral együtt. Ez a helyiek szerint a romos templomhajóban álló hársfából készült. A helyreállítás után az U alakú népies barokk karzat és a szószék szintén visszakerült a templomba. (A famunkákat Géczy Csaba, Bérczi László és Szabó Sándor vezetésével restaurálták.) A tervezés – Schönerné Pusztai Ilona munkája – mértéktartóan igyekezett kidomborítani a műemlék épület szépségeit és jellegzetességeit. Az épülethez illő zsindelefedés, a gótikus templomhajó új, színes, érdekes megoldású famennyezete és az új tételrendezés alkalmazkodik az értékes középkori falképekhez és a hangulatos népies barokk berendezéshez.

(Forrás: Élet és Tudomány, 40. sz. (1977. X. 7.) 1264-1268. p.)